

Zemljoradničko zadrugarstvo kao činilac aktuelne etape industrijalizacije u Jugoslaviji

Aleksandar Raić

Zemljoradničko zadrugarstvo je jedini oblik organizacije sposoban da seljaštvo formira u moderan socijalni sistem prikladan industrijskoj eri. Razarajući autarhičnu privredu seljaka-kmeta predindustrijske ere, industrijalizacija stvara modernog slobodnog seljaka, sitnog robnog proizvođača, malog kapitalistu. Pravi seljak industrijske ere je »svoj sopstveni kapitalista i radnik«. U tom dualizmu sadržan je uzrok nestabilnosti i erozije svih oblika socijalne organizacije seljaštva. Konjunktura izaziva izuzetno oštru konkurenciju u seljaštvu pa zato propada svaka njegova organizacija zasnovana na zajednici interesa. Odsustvo konjunktura rezultira vraćanjem seljaka autarhičnoj prirodnoj privredi, a u tom stanju gubi se osnova svakog zajedničkog interesa, seljaštvo postaje »vreća krompira« nespособna da se organizuje.

Ova antinomija socijalnog organizovanja seljaštva može biti rešena samo pod uticajem podjarmljivačkih sila tržišta.² To znači da sile kohezije počinju povezivati seljaštvo na njegovim polovima koje rađa tržišno razaranje dualističkog seljačkog bića: jedna od veza postaje kapital a druga rad, radna snaga. Na jednom polu niču interesne zajednice sitnim preduzimača, klice kartela ili karteli u malome.³ Na drugoj — sindikati poluproletera koji se bore za očuvanje dohotka na nivou troškova radne snage.

Duboka razlika između kartela i sindikata ne ispoljava se u zemljoradničkom zadrugarstvu jednakom oštrinom u svim etapama industrijalizacije. Razumljivo da u prilikama konjunktura poljoprivrednih proizvoda kartelna sadržina u zadrugarstvu preovlađuje. Ekonomska blokada seljaštva, koju izaziva odsustvo stimulatívne tražnje poljoprivrednih proizvoda (bilo usled pada cena izazvanog uvozom bilo zbog vanekonomske prinude nad seljaštvom, kakvu predstavlja obavezni otkup nestimulativnih cena), naglašava sindikalni karakter zadrugarstva.

U ovom razmatranju tražimo odgovor na pitanje o karakteru zemljoradničkog zadrugarstva u današnjoj etapi naše industrijalizacije. Danas u našoj javnosti teče živa diskusija o seljaštvu i zadrugarstvu kao obliku njegovog

¹ Marks, *Teorije o višku vrednosti*, I, str. 383—384.

² Kšivicki: *Kwestia rolna*, str. 299.

³ Hilferding, *Finansijski kapital*, str. 193.

uključenja u samoupravni socijalizam, ali u toj diskusiji nedostaje jasna predstava o zavisnosti između industrijalizacije i razvoja agrara kao odlučujućoj osnovi celokupne organizacione nadgradnje sela. S pravom se ističe da imamo socijalizam bez seljaštva, ali još uvek izostaje naučna vizija samoupravnog socijalizma, zasnovanog na najmodernijoj industriji, u kome seljaštvo nastupa kao klasa ravnopravna s radničkom klasom.

KONSTITUISANJE SELJAŠTVA KAO KLASI TOKOM SOCIJALISTIČKE INDUSTRIJALIZACIJE

Kao i u drugim socijalističkim zemljama, pristupanje industrijalizaciji značilo je i u nas početak socijalne i ekonomske — o političkoj da i ne govorimo — blokade seljaštva. Ta je nužnost proistekla iz nesposobnosti seljaštva da nastupi samostalno kao klasa, dakle, organizovano u moderan socijalni sistem. Seljaštvo je raslojeno na čiste poljoprivrednike i nepoljoprivredne radnike. Brojna mešovita kategorija seljaka-radnika samo je privremeni sloj uslovljen zaostalošću industrijalizacije i blokadom diferencijacije čistih poljoprivrednika na kapitalistički i proleterski sloj.

Blokada seljaštva, koja je trajala sve do najnovijeg vremena reforme, ostavila je selo bez društvene snage (klase) koja svoj društveni uticaj zahvaljuje zajednici interesa seoskih slojeva. Ekonomska ravnoteža unutar seljaštva ostvarivana je državnom intervencijom. Bio je to sistem garancija koje je davao grad sitnom robnom proizvođaču uz cenu preuzimanja dominacije i socijalne hegemonije nad selom. U takvoj situaciji bile su veoma usporene snage koje izazivaju razvoj autentičnog jezgra kristalizacije u seljaštvu — seoske buržoazije.

U najnovije vreme (od 1965. godine) istorija kao da se ponavlja. Ispoljavanje opšte suprotnosti između krupne poljoprivrede i industrije dovodi do privremenog zbližavanja svih socijalnih slojeva sela. Borba za uticaj na trgovinsku politiku, za tzv. uslove privređivanja poljoprivrede, za visoke cene žita, zaštitu glavnih proizvoda seljačke poljoprivrede (stoka, mleko) pred inostranom konkurencijom, opet afirmiše krupni zemljoposed kao jezgro društveno-ekonomskog konstituisanja svih snaga sela. Društvena sila, kakvu predstavlja naša krupna poljoprivreda, mnogostruko ojačana vezom s industrijom postignutom u obliku poljoprivredno-industrijskih kombinata, sposobna je da u okolnostima tržišne privrede povede bitku za očuvanje svog ekonomskog položaja. U toj bici već počinje da učestvuje i seljaštvo. Ukoliko ne budu ostvareni separateni privilegovani uslovi privređivanja samo za krupni zemljoposed (premije, regres, garantovane cene, beneficirani uslovi kreditiranja), veoma brzo će pasti sadašnja diskriminaciona ekonomska politika prema seljačkoj poljoprivredi. Time će biti uklonjena poslednja barijera ostvarivanju zajednice interesa krupne-društvene i sitne-seljačke poljoprivrede. Seljaštvo će opet dobiti oslonac za svoje konstituisanje kao klase.

Na plimi ove ekonomske konvergencije oba sloja robnih proizvođača u našoj poljoprivredi, izrastaju i aktuelne težnje ka regeneraciji našeg zemljoradničkog zadrugarstva. Teorijska priprema je data uklanjanjem tabua nad temom »ličnog rada« a najnoviji izraz te pripreme je inicijativa za donošenje novog zakona o udruživanju u poljoprivredi. Zemljoradnička zadruga-asocijacija treba da postane oblik organizacije koji će praktično obezbediti zajednicu interesa svih robnih proizvođača na selu.

Teze novog zakona o udruživanju u poljoprivredi, koji treba da zameni preživeli zakon o zemljoradničkim zadrugama, pun je protivrečnosti čija

rešenja su, u interesu konačnog uključenja seljaka kao seljaka u socijalizam, na papiru veoma privlačna. U zajednici udruženog rada konačno se nalazi socijalni sistem u kome seljak ostaje seljak tj. privatni vlasnik zemlje i svog malog kapitala, biva supsumiran u krupnu organizaciju industrijskog tipa a da pri tome ne gubi samostalnost kao mali gazda. Razumljivo, u pitanju je teorijski izraz realnog stanja odnosa između krupnog i sitnog zemljoposeda između kojih privremeno nestaje suprotnost koja ih je još nedavno oštro razdvajala. Umesto ekstenzivnog širenja, podsticanog visokim cenama i nestašicom žita, krupni zemljoposed, integrisan s industrijom, danas lakše ostvaruje dohodak zahvatajući ga posredstvom industrije.

Pravu osnovu zajednice interesa krupnog i sitnog zemljoposeda u nas danas predstavlja mogućnost da se kartelizacijom ostvari viši nivo cena proizvoda poljoprivredne i agrarne prerađivačke industrije i to na račun potrošača. Uspostavljanjem tržišne discipline u redovima sitnih poljoprivrednika, cela agroprivreda može da prisvoji deo dohotka koga je ranije zahvatao čitav niz posrednika u prometu. Kartelisanje dobija oslonac i u vertikalnoj kombinaciji agroprivrede koja takođe isključuje konkurenciju unutar ove oblasti plasmana kapitala pa i na taj način stabilizuje dohodak. Razumljivo, u takvoj interesnoj zajednici prolaze bolje veće organizacije udruženog rada, koje su bolje opremljene, jer im to omogućuje ostvarenje ekstra-dohotka (kartelna renta).

Aktuelna renesansa zemljoradničkog zadrugarstva, dakle, predstavlja odjek industrijalizacije koju danas nosi snažni talas integracije (kartelizacije) koji će se završiti stvaranjem nove industrijske strukture i jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Nova zadruga, bar kako je slikaju sastavljači teza zakona o udruživanju, biće instrumenat konačnog supsumiranja seljštva u okviru socijalnog sistema savremene krupne industrije a to znači da prisustvujemo izvođenju »labudove pesme« klasičnog zadrugarstva.

Na ovaj zaključak navode dve pojave koje se ponavljaju pravilnošću zakona.

Postojeće zemljoradničke zadruge u nekoliko poslednjih godina nestaju izuzetnom brzinom, integrisane su od strane krupnih, s industrijom i trgovinom povezanih kombinata. U sistemu tako integrisane agroprivrede zadruga postaje instrumenat preobražavanja seljaka u »radnika na sic«, *Vertragbauera*, koji u krajnjoj liniji radi tuđim sredstvima (posredstvom kredita), radne procedure obavlja pod strogom kontrolom stručnjaka fabrike za koju proizvodi određeni kontingent sirovina i čija ugovorena cena za isporučenu robu praktično nadoknađuje samo troškove radne snage. U takvom socijalnom sistemu seljak se preobražava u radnika čiji interes postaje prvenstveno zaštita ličnog dohotka a tek potom istupanje na tržištu roba. Zato socijalni sistem u kome seljak-kooperant preživljava pomenutu društveno-ekonomsku transformaciju dobija dosledniji institucionalni (organizacioni) izraz u sindikatu nego u zadruzi kao kartelu sitnih kapitalista.

Malobrojne zemljoradničke zadruge koje prihvataju izazov tržišnih zakonitosti, preobražavaju se u prave male interesne zajednice bogatih seljaka s obzirom da svoju privrednu aktivnost nastoje da oslone na kapital svojih »kooperanata« i da svoje »socijalne« obaveze svedu na ništavnu mernu. Ova druga od zapaženih pojava u stvari označava prirodno iščaurivanje zadruga u grupno preduzeće zasnovano na interesu ostvarivanja profita. U takvom preduzeću mogu da nađu interes prvenstveno bogatiji i najbogatiji poljoprivrednici-asocijanti i to na bazi već pomenutog kartelnog ekstra-

profita. Što god se pozicije ukupne agroprivrede budu više učvršćivale nasuprot industrije, naročito ukoliko se to postigne agrarnim protekcionizmom (zaštitne carine za proizvode agroprivrede), interes za kartelizaciju naprednih poljoprivrednika-asocijanata će biti jači. Mogućnost prosperiteta i ovog tipa preduzeća jeste kombinacija, vertikalna integracija poljoprivrede i prerađivačke industrije, pa i ove asocijacije-karteli moraju obezbediti sopstveni razvoj u tom pravcu. Takav razvoj, ipak, teško je očekivati jer mogućnost akumulacije kapitala u okviru dosada poznatih zemljoradničkih zadruga, a tim više u okviru eventualnih novih zadruga-asocijacija, bila je veoma ograničena.

Obe analizirane pojave povezane aktuelnim razvojem jugoslovenskih zemljoradničkih zadruga ukazuju na ograničene mogućnosti autentičnog razvoja ovog oblika udruživanja sitnih robnih proizvođača u poljoprivredi. Jednu mogućnost u ovom smislu pruža organizacija zadružnih saveza kao instrumenta borbe poljoprivrednih zadruga protiv industrije — snabdevačke i, prvenstveno, prerađivačke. Uspeh ovog oblika horizontalnog udruživanja zadruga izgleda veoma iluzoran imajući u vidu da čiste poljoprivredne zadruge nisu u stanju da ostvare proizvođačku disciplinu koja može da se postigne samo na podeli rada i specijalizaciji.

Razmotrene tendencije u genezi zemljoradničkog zadrugarstva u prilikama tržišne privrede, najtješnje su povezane s industrijalizacijom. Smanjivanje suprotnosti između krupnog i sitnog zemljoposeda nastalo je u nas usled slabljenja stimulansa za širenje proizvodnje žitarica (pšenice) na krupnom zemljoposedu usled dostizanja saturacione tačke (a mogućnosti izvoza pšenice su minimalne), preorijentacije krupnog zemljoposeda integrisanog s agrarnom prerađivačkom industrijom, na proizvodnju roba više specifične vrednosti namenjenih sopstvenoj preradi, kao i usled orijentacije integrisane agroprivrede na izvod visokovrednih prerađevina.

Prvi impuls povezivanju seljaštva s krupnom agroprivredom, dakle, dolazi od povezivanja krupnog zemljoposeda i prerađivačke industrije. Dalji impuls potiče iz jedinstvenog interesa svih pravih robnih proizvođača u poljoprivredi usmerenog u pravcu zaštite poljoprivrede u odnosu prema industrijama-slabdevačima (reprodukcioni materijali, mašine, goriva, itd.). Ishod ove borbe u najvećoj meri zavisi od jedinstvenog političkog nastupa poljoprivrede organizovane kao celine. Pod pritiskom ovog impulsa dolazi do političke aktivizacije seljaštva, isticanja zahteva za političko-državno predsatništvo seljaka, a to nosi mogućnost da se, u borbi, u seljaštvu iskristališe njegovo klasno jezgro.

Konačno, najsnažniji impuls klasnoj kristalizaciji seljaštva daje naraštanje suprotnosti agroprivrede i ostale industrije koja može da se javi u uslovima stagniranja industrijalizacije uz istovremeno iskrsavanje teškoća u plasmanu roba agroprivrednog porekla na inostranim tržištima. U takvim okolnostima interesi krupnog zemljoposeda seljaštva se korenito razilaze s interesima industrijskih radnika: prvi nastoje da održe visoke cene hrane a drugi zahtevaju uvoz jeftine hrane. Brojno seljaštvo je široka socijalna baza za obezbeđenje političkog nastupa društvenog sektora poljoprivrede. Na taj način dolazi do sticanja obe okolnosti potrebne za nastup seljaštva kao klase — u krupnom društvenom zemljoposedu javlja se organizovana društvena snaga sposobna da povede seljaštvo u borbu za rešavanje korenitih društvenih suprotnosti u sopstvenom interesu, a slabljenje suprotnosti između krupnog i sitnog zemljoposeda daje šansu za stvaranje zajednice inte-

resa u vidu udruženja sitnih robnih proizvođača u kojima bogatiji sloj ima realne šanse da osvoji vodeću poziciju.

Ova aktuelna obnova aspiracija seljaštva na osvajanje uticajne pozicije u društvu koje se industrijalizuje, samo je prolazna epizoda uslovljena krizom industrijalizacije koja nužno izaziva napuštanje autarhičnosti, ekstenzivnog tipa razvoja i prelazak na efikasnije metode koncentracije u privredi uopšte. Suprotnost agroprivrede prema krupnoj industriji samo je privremena pojava izazvana slabošću krupne industrije, njene nedovoljne konkurentnosti na inostranim tržištima i otuda potrebe da održi niske cene hrane za svoje radnike. Ali, industrijalizacija će u najbližoj budućnosti prevazići svoju krizu reorganizacije, obezbediti potrebnu produktivnost a na toj osnovi razviće se kupovna moć zaposlenih van poljoprivrede.

Imajući u vidu da su interesi društvenog sektora agroprivrede i krupne industrije veoma isprepleteni i da između ova dva segmenta društvene privrede deluje posrednički interes finansijskog kapitala, u uslovima nove etape industrijalizacije se mora ostvariti ravnoteža dohodaka između krupne industrije i agroprivrede pa otuda i dohodaka samoupravnih kolektiva zasnovanih na krupnom zemljoposedu. Paritet dohotka društvene poljoprivrede i krupne industrije moguć je samo uz održanje visokog nivoa cena poljoprivrednih proizvoda. Ali, takav rast cena u poljoprivredi zavisi i od organizacije privređivanja u okviru same poljoprivrede (agroprivrede) — nužno je kontingentiranje proizvodnje, podela rada, svođenje seljačke poljoprivrede u granice koje odgovaraju agroprivredi. Na toj osnovi se mora razviti nova suprotnost između krupnog zemljoposeda integrisanog s prerađivačkom industrijom i sitnog-seljačkog zemljoposeda, opterećenog suvišnom radnom snagom i zainteresovanog prvenstveno za radno intenzivne grane poljoprivredne proizvodnje (stočarstvo, povrće, voće). Stabilizacija dohotka na paritetnom principu zahteva rasterćenje tržišta od ponude zasnovane na slučajnim viškovima proizvoda poluobne seljačke privrede. Upravo takva stihijna povremena ponuda seljaka, koju izaziva konjunktura (naročito stoke), onemogućuje realizaciju principa paritetnog dohotka za krupnu poljoprivredu jer nužno izaziva obezvređivanje kapitala koga krupni zemljoposed (agroprivreda) ulaže u specijalizovanu, krupnu poljoprivrednu proizvodnju (pokolji stoke na krupnim imanjima).

Uporedo s nastupanjem najnovijeg ciklusa industrijalizacije, razvija se, dakle, nova suprotnost između seljaštva i krupnog socijalističkog zemljoposeda kao jedine organizovane društvene snage sposobne da povede seljaštvo u borbu za osvajanje povoljnijih klasnih pozicija u društvu. Povezanost krupnog zemljoposeda i prerađivačke industrije orijentiše rešavanje ove suprotnosti u pravcu sve čvršće i potpunije supsumacije seljačke poljoprivrede u okviru društvenoregulisane agroprivrede. To, kako smo već napomenuli, znači otvaranje procesa korenite transformacije seljaštva u vrstu seljaka-radnika »na sic«. Ovaj proces pogoduje sitnom seljaku jer mu rešava problem stabilizacije ličnog dohotka. Bogatom seljaku, koji raspolaže kapitalom, ovaj proces donosi ograničavanje mogućnosti plasmana tog kapitala. Izvesnu nadu pruža nestašica kapitala na selu za zelenaški kapital; kasnije, kada poraste obim robne proizvodnje u delu seljačke privrede, ovaj kapital nalazi polje rentabilnog plasmana (to je uvek oblast koja omogućuje brz obrt koji pospešuje narastanje inače dela mase seljačkog kapitala na osnovu visokih profitnih stopa) u prometu, transportu i privatnoj mehanizaciji, a tek na kraju, kada integracija pod uplivom krupnog zemljoposeda suzi polje

privatne inicijative u oblasti prometa i kredita, ovaj kapital pokušava da nađe mogućnost proizvodnog plasmana, u vidu ortakluka, pa i »novih zadruga«.

U aktuelnoj genezi zemljoradničkog zadrugarstva, dakle, postoje duboki impulsi za stvarnu renesansu zadrugarstva. Kao i pre sto godina, seljaštvo je dobilo kratkotrajnu priliku da, na plimi suprotnosti krupne agroprivrede i ostale krupne industrije, izvojuje povoljniju poziciju u društvu. Samo u ovoj privremenoj pukotini između interesa dva segmenta krupne, socijalističke privrede, seljaštvo dobija mogućnost da se organizuje i pripremi za sledeću etapu industrijalizacije koja će za njega biti još teža nego prethodni period etatiističke blokade. Problem, koji već zaokuplja umove jugoslovenskih sociologa i ekonomista u vezi sa suštinom i oblicima ove organizacije seljaštva, rezimiran je pitanjem: može li se seljak uključiti u modernu agroprivredu a da se pri tome ne transformiše u radnika, da se ne proletarizuje gubeći za svagda tlo privatne inicijative?

BITNA DILEMA ZADRUGARSTVA: SUPSUMPCIJA ILI INTEGRACIJA SELJAŠTVA

Glavni argumenat kritičara dosadašnjeg stanja zemljoradničkog zadrugarstva u Jugoslaviji, u kome seljaštvo nije bilo korenito zahvaćeno razvojnim procesima samoupravnog socijalizma, svodi se na konstataciju da su seljaci u nas »građani drugog reda«. U suštini taj argumenat opisuje stanje u kojem seljaštvo doživljava supsumpciju pod sistem socijalističke kućne industrije, biva postepeno transformisano u radnike »na sic« pojedinih agrarnih industrija, ali, istovremeno, ovu radničku transformaciju seljaštva ne prati porast društvenog uticaja i mogućnost korišćenja opštim rezultatima klasne borbe radnika.

Podaci tabele 1 pokazuju da se kritika sistema kooperacije svodi na kritiku odnosa u jugoslovenskoj agroprivredi. Već 1968. godine većina pogona agrarne prerađivačke industrije i blizu trećine trgovinskih organizacija bilo je integrisano s krupnim socijalističkim zemljoposedom. Za poslednje dve godine dalje je napredovao proces integracije agroprivrede koji u suštini znači stvaranje socijalističkih trustova na bazi krupnog zemljoposeda. U ovom procesu šire se kombinati na račun zadruga. Interes finansijskog kapitala, njegova spremnost da daje kredite i finansira samo krupne, kombinovane agroprivredne organizacije, čini oblik kombinata-trusta dominantnim faktorom razvoja celokupnih agrarnih odnosa u Jugoslaviji.

Odnosi u agroprivredi, neposredno nastaloj na krupnom zemljoposedu (kombinati, poljoprivredna dobra, zadruge), zaista nose snažnu tendenciju centralizacije, sužavanja samostalnosti integriranih pogona. Samo u periodu 1968—1969. godine, talas integracija je likvidirao status mnogobrojnih samostalnih organizacija udruženog rada sa svojstvom pravnog lica u oblasti poljoprivrede, smanjivši broj takvih organizacija na 61,4% u poređenju sa stanjem u 1968. godini. Osim toga, oblast poljoprivrede ionako već ima najmanji broj samostalnih organizacija udruženog rada sa svojstvom pravnog lica — što znači da se dohodak formira i raspodeljuje u okviru takvih delova integrisane poljoprivredne organizacije. U oblasti poljoprivrede na 100 matičnih radnih organizacija u 1968. godini dolazilo je svega osam, a u 1969. godini samo šest samostalnih pogona sa statusom pravnog lica. Za jugoslo-

Tabela 1

Organizacioni status nekih grupacija industrijskih i trgovinskih radnih organizacija u okviru agroprivrede, Jugoslavija 1968. godine

Grupacije	Broj poljoprivrednih organizacija prema delatnosti pogona				Samostalne industrijske i trg. organizacije
	Ukupno	Kombinati PD i farme	Poljop. zadruge	Ostala gazdinst.	
Klanice, prerada i konz. mesa	176	64	94	18	47
Prerada mlečnih proizvoda	63	31	31	1	25
Pripremanje i konz. voća, grožđa i povrća	35	20	12	3	23
Mlinovi	101	35	56	10	92
Proizvodnja alkoholnih pića	65	33	19	13	18
Fabrike stočne hrane	54	37	10	7	9
Trgovina na malo i veliko	1011	137	812	62	1867

Izvor: Radni dokumenat SZS, br. 31/1969.

vensku privredu u celini respektivne brojke su — 22, odnosno 10 samostalnih pogona na stotinu matičnih organizacija.

Osim toga, ako odnos interne i eksterne realizacije definišemo kao koeficijent kohezije u jednoj integrisanoj, kombinovanoj privrednoj organizaciji, onda upravo u oblasti poljoprivrede najnoviji razvoj donosi najviši stepen unutrašnje zavisnosti integrisanih pogona u takvim organizacijama. Umesto 0,580 jedinica u 1969. godini, jedinica eksterne realizacije u oblasti poljoprivrede izazivala je u 1970. godini (prvo polugodište) 0,0812 jedinica interne realizacije. Na taj način, organsko povezivanje privrednih procesa u poljoprivredi (u stvari agroprivredi), ostvarilo je u 1970. godini najveći intenzitet u celokupnoj jugoslovenskoj privredi, pretekavši oblast industrije u celini (za ovu oblast koeficijent kohezije u 1970. godini je 0,0729).

Na osnovu ovih organizacionih promena u agroprivredi, nastaje nova struktura ovog segmenta jugoslovenske privrede. U toj strukturi održavaju svoju relativnu poziciju samo organizacije neposredno povezane s krupnim zemljoposedom (kombinati) dok se u svim ostalim fazama agroprivrede započinje tendencija opadanja udela u organizacionoj strukturi (tabela 2). Kombinati, kao neposredno organizovane agroprivredne celine, apsorbiraju organizacije ostalih faza agroprivrede. To se naročito tiče organizacija faze prerade (industrija i zanatstvo). Van neposredne ingerencije krupnog zemljoposeda ostaju sitnije, nedovoljno rentabilne prerađivačke organizacije. Slična je sudbina i organizacija pretproizvodne faze. U fazi prometa teče živahan proces koncentracije koji treba da omogući otpor trgovine snažnoj kombinaciji i koncentraciji u ostalom delu agroprivrede neposredno povezanom s krupnim zemljoposedom.

Ovakav razvoj omogućuje da se u ne tako dalekoj budućnosti celokupna agroprivreda nađe u okviru jedinstvene organizacije u kojoj će unutrašnja konkurencija biti svedena na minimum. Takvo stanje znači da se mnoštvo slabijih, zaostalih proizvođača svesno lišava dela samostalnosti u interesu postizanja cilja jednako prihvatljivog i nužnog za sve učesnike u robnoj proizvodnji. Kakav će biti karakter tih odnosa, da li će to biti odnosi dominacije

Tabela 2

Vertikalna struktura jugoslavenske agroprivrede

Faze agroprivrede	Godina	Broj rad. organiz.	Ukupan prihod (u 000 đ)	Broj zaposlenih
I Preproizvodna faza	1968.	736	3.723.536	50.322
	1969.	675	5.125.930	51.036
	1970. ^{a)}	474	2.419.195	47.414
II Faza proizvodnje sirovina	1968.	1.900	21.646.950	251.991
	1969.	1.696	16.703.149	264.872
	1970. ^{a)}	1.521	13.144.480	247.620
III Faza prerade	1968.	587	15.435.669	124.035
	1969.	492	19.333.387	114.781
	1970. ^{a)}	403	9.501.426	118.419
IV Faza prometa	1968.	424	17.332.162	68.495
	1969.	321	24.555.980	79.767
	1970. ^{a)}	270	11.537.262	81.357
Agroprivreda — ukupno	1968.	3.647	58.138.317	494.843
	1969.	3.184	65.718.446	510.456
	1970. ^{a)}	2.668	36.602.363	494.810

Napomena: a) obuhvaćeno samo prvo polugodište 1970. godine.

snažnih nad slabima, dakle, održavanja inferiornog privrednog i socijalnog sistema do izvesne granice u cilju zadovoljavanja jednog od interesa snažnih, ili će to biti odnosi integracije, obostrane zavisnosti ograničene podelom funkcija, komplementarnošću veza i utvrđenim intervalom slobode »privatne« inicijative (Kotarbinjski, »Traktat o dobrom delanju«, str. 195), to zavisi od stepena revolucionarnog dejstva savremene industrijalizacije. Jer, u krajnjoj konzekvenci, od toga zavisi koliko će svi učesnici u društvenoj podeli rada biti oslobođeni materijalnih uslova koji od radnika čine bogalja, jednostrano zavisnog od snažnijih, svestranije uticajnih članova podele rada.

U ovim okvirima treba analizirati i dilemu jugoslovenskog zemljoradničkog zadrugarstva.

Proces supsumpcije seljačke poljoprivrede u okvire socijalno-ekonomskog sistema krupne agroprivrede, u kome udaljeni centri dominacije postepeno likvidiraju ekonomsku pa time i društvenu samostalnost seljačkog gazdinstva, bio je i još uvek predstavlja glavni tok razvoja društveno-ekonomskih odnosa u tzv. kooperaciji. Zemljoradničke zadruge, praktično, slede u svom razvoju taj osnovni tok. Prima facie protivrečno kretanje — da seljaci istovremeno traže održanje stare zadruge, izdašne u kreditima, sposobne za davanje jeftinih usluga, dakle, snažne matice sela, uz uporedo negodovanje zbog potisnutosti iz područja bitnog samoupravljanja zadrugom, tzv. otuđivanje zadruge od seljaka, — izražava potpadanje zadruga pod tzv. integracione tokove u agroprivredi. Zadruga postaje agenat dominatorskih centara koji njenim posredstvom nastoje da probiju barijeru seljačke svojine bez angažovanja većih suma kapitala na kupovinu zemljišta, dodatnih investicija u kapacitete kojima, iako na tehničko-ekonomski nedovoljnom nivou, raspolaze seljački zemljoposed.

Granica rentabilnosti korišćenja proizvodnih snaga seljačkog zemljoposeda sistemom kućne industrije (»sic-sistem«), u nas poznat pod nazivom kooperacije, su relativno uzane. Otuda zadrugarstvo, integrisano u agroprivredu, ne može supsumirati širok krug zainteresovanih seljaka koji se po-

javljuje pod pritiskom tržišnih odnosa. Zadruga mora da suzi krug kooperanata na one seljake koji pružaju uslove za rentabilnu proizvodnju određene robe. Na taj način kooperativni sistem izaziva postepenu specijalizaciju seljačke poljoprivrede. Kapital, koji dotiče do kooperanta posredstvom zadruge integrisane u agroprivrednu celinu, nastoji da postigne nivo koncentracije koji obezbeđuje najoptimalniju rentabilnost. Zato zadruga postaje izdašna prema užem broju kooperanata, ulaže, u vidu kredita, kapital u opremanje gazdinstava onih kooperanata koji imaju perspektivu reprodukcije radne snage, spremna je i na kreditiranje životnog standarda takvih kooperanata.

U ovo gravitaciono polje kapitala dospevaju prvenstveno vlasnici zemljo-poseda nedovoljnog za samostalnu modernu tržišnu poljoprivrednu proizvodnju. Vlasnici znatnijih kapitala drže se po strani sistema kooperacije sve dokle god postoje mogućnosti rentabilnog plasmana seljačkog kapitala na drugim poljima aktivnosti. Zato je tzv. srednji seljak (u Vojvodini sami seljaci cene da je to seljački posed veličine 10 jutara tj. 5 do 6 hektara, koji ne može da se sopstvenom snagom mehanizuje a nizak nivo dohotka izaziva osipanje radne snage), osnovna socijalna figura sistema kooperacije. Kooperacijom se ovaj sloj seljaštva bori za radno mesto, gubeći postepeno interes za svoj zemljoposed. U tome se njegov interes podudara s interesom integratora: kooperant stvarno zahvaljuje svoj lični dohodak sve više kapitalu plasiranom u vidu kredita, na »njegovom« gazdinstvu. Kooperant, dakle, sve više proizvodi tuđim, u našem slučaju, društvenim sredstvima za proizvodnju. Na taj način kooperant se neminovno transformiše od seljapa-zemljoposeda u radnika agroprivrede.

Ovaj novi socijalni tip u našoj poljoprivredi predstavlja jednu specifičnu vrstu radnika-seljaka. I u ovom slučaju veza sa sitnim zemljoposedom nije prekinuta jer se, zahvaljujući radu na privatnoj parceli (okućnici) kooperant može da održi u konkurenciji prema drugim slojevima kooperanata (pravi radnici-seljaci, stanovnici prigradskih rejona, domaćice i dr. konkurenti su na tržištu kooperativne radne snage) alimentirajući deo svog ličnog dohotka dohotkom sa svog patuljastog zemljoposeda. Zadruga (integrator) na toj osnovi nalazi računicu jer regularna radna snaga u poljoprivredi postaje sve skuplja. Ona je zainteresovana i za finansiranje dopunske delatnosti svojih kooperanata (naturalna proizvodnja namenjena potrošnji članova porodice) jer na taj način širi mogućnost obaranja dohotka koga kooperant ostvaruje na osnovnom proizvodu kooperacije. Klešta supsumpcije na taj način se sve više stežu oko »samostalne« delatnosti kooperanta.

Ova analiza pokazuje izvore protivrečnih ocena zadruge koje daju kooperanti. Zadruga-integrator je ekonomski oslonac bez koga kooperativni sloj seljaka-radnika ne može opstati a još manje ostvariti prosperitet. Raspad kooperativnog sistema u Jugoslaviji značio bi proletarizaciju blizu polovine seljačkih domaćinstava Jugoslavije.

Dominatorska suština odnosa karakterističnih za kooperativni (sic) sistem, oštro se ispoljava u trenucima kada integratori, pritisnuti nepovoljnim kretanjima na tržištu, suze polje plasmana kapitala samo na osnovnu delatnost kooperanata (onu u kojoj je kooperant specijalizovan i najviše produktivan) i time dovedu u pitanje dopunske delatnosti iz kojih kooperanti alimentiraju deo ličnog dohotka. To je momenat kada kooperanti ulaze u sindikalnu borbu za očuvanje najamnine. Površinski, ova borba još uvek je isprepletana fetišizovanim ekonomskim odnosima, pa se zato borba

kooperanata još uvek vodi za bolje mogućnosti kreditiranja, više otkupne cene, niže cene reprodukcionijskih materijala, olakšice u plaćanju dugova, itd. Ova ljuska sitnosopstveničkih odnosa mora popucati pod dejstvom specijalizacije, racionalne organizacije proizvodnje, koncentracije plasmata, koju će doneti organizacija tržišta od strane integrisane krupne agroprivrede. Tada će, danas samo nagoveštena, sindikalna organizacija kooperativnih seljaka-radnika postati stvarnost.

Znači li da supsumpcija seljaštva, njegova specifična kriptoproletarizacija u okviru kooperativnog sistema, predstavlja zakonitost koju samoupravni socijalizam može da savlada? Ako je to tako onda zemljoradničko zadrugarstvo zaista nema šta da traži u samoupravnom socijalizmu, pošto sindikalna organizacija kooperativnog seljaštva postaje oblik njegovog klasnog konstituisanja efikasniji i neposredniji od sporog integrativnog delovanja zadrugarstva kao sistema, koji produžava agoniju sitnog zemljoposeda u mnogo mističnijim formama nego što to čini kooperativni sistem.

Odgovor na ovo pitanje u nas se zasada traži na osnovu niza doktrinarnih postulata izvedenih iz teorije samoupravnog socijalizma. Zahteva se uključivanje seljaka-kooperanata u samoupravljanje krupnim organizacijama agroprivrede. Na tako neposredan način želi se odumiranje sitnog zemljoposeda i stapanje društvene i privatne svojine sredstava za proizvodnju. Želi se, dakle, zaobilazanje svojinske barijere sitnog zemljoposeda (seljačkog kapitala) koju je klasično zadrugarstvo rušilo svojom kapitalističkom evolucijom a kapitalistički preduzimački sistem, čiju modernu varijantu predstavlja i tzv. vertikalna integracija u zapadnoj Evropi i SAD, odnosno, sistem socijalističke (državokapitalističke) kućne industrije (Staljin: »Pitanja lenjinizma«, str. 56) savladuje kontraktacijom. Ne zadovoljavajući se tako ekstremnim uprošćavanjem problema, pokušajmo nazreti odgovor na zadružnu dilemu samoupravnog socijalizma analizom stvarnih pozicija jugoslovenskog zemljoradničkog zadrugarstva u postojećem kooperativnom sistemu u poljoprivredi.

Tabela 3 otkriva da jugoslovenske zemljoradničke zadruge predstavljaju inferiorni tip zemljoposeda u poređenju s kombinatima i poljoprivrednim dobrima. Pravi oslonac jugoslovenske agroprivrede je krupni zemljoposed konstituisan u kombinatima i dobrima: on je u 1968. godini zahvatao 58% ukupnih poljoprivrednih površina društvene zemlje, pri čemu je samo 71 krupna radna organizacija iz grupe zemljoposeda većih od 5000 hektara posedovala punih 41% tih površina u Jugoslaviji. Koncentracija zemljoposeda u grupi kombinata i dobara dostigla je 1968. godine prosečnu veličinu od 4.310 hektara dok je u grupi zadruga (ekonomije), i pored nešto bržeg tempa koncentracije, taj prosek dostigao jedva 630 hektara.

Zadruge su bile glavni otkupljivači zemlje od seljaka pa ipak nisu uspele da dostignu nivo koncentracije potreban za ostvarivanje regulatornog položaja u agraru. Kao samostalne poljoprivredne organizacije zadruge su s toga u novoj strukturi jugoslovenske agroprivrede neodržive — one se, bez obavljanja funkcije odreda zaduženog od strane krupnih integratora za prodiranje u milione tvrđavica kakve predstavljaju seljački zemljoposedi, moraju preobraziti u kreditne ispostave velikih finansijera, ili trgovačke agencije velikih trgovinskih organizacija ili servisne, mašino-traktorske stanice velikih poljoprivrednih organizacija. Kao univerzalni tip organizacije, zadruge se takođe neće moći održati nasuprot sve specijalizovanijem interesu

Tabela 3

Društvene poljoprivredne organizacije na dan 31. XII 1968. g.

Indikatori	SFRJ			Hrvatska			Uža Srbija			Vojvodina		
	Ukup.	PIK, PD i farme	OZZ	Ukup.	PIK, PD i farme	OZZ	Ukup.	PIK, PD i farme	OZZ	Ukup.	PIK, PD i farme	OZZ
Broj organizacija	2155	286	1371	395	48	322	612	54	420	329	73	213
Ciste polj. organizacije	1106	159	722	60	7	125	425	35	294	257	55	162
Ukupna polj. površina u posedu (000 ha)	2081	1220	745	391	303	32	258	104	143	632	364	255
Žemljoposedi veći od 5000 ha												
— broj	88	71	13	21	17	1	6	3	3	26	24	2
— posedovana pov. (000 ha)	1019	859	110	321	274	5	69	39	29	246	233	13
Stočni fond (000 grla)												
— goveda	328	246	62	77	57	8	54	43	8	117	184	30
— svinje	807	607	129	152	92	14	125	77	29	363	279	82
— ovce	314	178	124	30	5	18	12	3	8	31	19	11
— konji	7	5	2	1	0,7	0	0,6	0,3	0,2	3	2	1
Broj traktora (000)	31,2	17,4	12,3	5,9	4,9	0,5	6,1	2,3	3,5	12,2	6,3	5,6
Broj kombajna (000)	12,0	6,9	4,7	2,2	1,9	0,1	1,9	0,9	1,0	5,7	2,9	2,7
Kapaciteti (000 vagona)												
— magacini za repro materijal	106	46	53	21	13	5	30	6	22	30	15	15
— magacini za žito	126	67	55	18	15	3	22	9	12	56	30	24
— silosi za žito	24	22	2	14	14	0	1	1	0	6	5	1
— hladnjače za meso	0,5	0,3	0,2	0,2	0,2	0	0	0	0	0,1	0	0,1
— hladnjače za voće i gr.	2	1	0,5	0,2	0,2	0	1	0,4	0,2	0,5	0,3	0,3
Potrošnja veštačkog đubriva (000 tona)	1074	750	275	296	264	11	119	60	53	433	272	147
Broj zaposl. u kooperaciji (u 000)												
— agronomi i tehničari	2,9	1	1,7	0,4	0,2	0,1	1	0,3	0,6	0,8	0,2	0,6
— mašinske i dr. usluge	32,2	11,3	18,7	4	2	1,1	8,7	2,6	5,4	1,4	4,7	9,0
Broj kooperanata ukupno u ratarstvu	802	211	563	105	60	32	349	79	266	207	46	158
Broj kooperanata u voćar. i vinogradarstvu (000)	51	9	38	8	1	6	27	2	22	1	0,2	1
Broj kooperanata u stočarstvu (000)	312	78	217	77	25	40	90	16	69	87	16	70

Izvor: Radni dokument SZS, br. 31/1969.

krupnih integratora za određeni pravac razvoja kooperacije u pojedinim regionima s određenim komparativnim prednostima.

Zadruge su i u pogledu stočarstva inferiornije u poređenju s kombinatima-dobrima. Jedino u ovčarstvu one se približavaju kombinatima i dobrima ali to je više znak zaostalosti nego prednost pošto u nas ovčarstvo predstavlja ekstenzivnu delatnost.

Postojeće zemljoradničke zadruge u Jugoslaviji nalaze svoj *raison d'être* u razvoju kooperativnog sistema iz koga su izrasle i kome su potpuno primerene. U pogledu osnovne mehanizacije (traktori i kombajni), kapaciteta magacina i hladnjače namenjenih prometu žitarica i snabdevanju seljačke poljoprivrede reprodukcijom materijalima, kao i u pogledu stručnih kadrova i angažovane radne snage u uslugama mehanizacijom namenjenih kooperantima, zadruge su ravnopravne ili superiorne kombinatima i dobrima. To je razlog zašto zadruge, i pored nesumnjive mnogostrane nadmoći kombinata i dobara, vezuju preko 70% ukupnog broja kooperanata u Jugoslaviji.

Analizirani odnosi pokazuju da postojeće zadruge mogu veoma teško postati jezgro horizontalne integracije seljaka-kooperanata. Zemljište kojim raspolažu jedva da je dovoljno da zaposli u poljoprivrednoj delatnosti postojeće stalno osoblje zadruga. U 1968. godini na jednog zaposlenog radnika u zemljoradničkoj zadruzi dolazilo je samo 5,4 hektara poljoprivrednog zemljišta. Ako bismo pretpostavili da se oko zadrudnog zemljoposeda koncentrišu svi seljaci s posedom većim od 10 hektara (ima 148 hiljada takvih gazdinstava) onda bi se prosečna veličina zadrudnog zemljoposeda smanjila na 224 hektara a po članu takve nove zadruge dolazilo bi (pretpostavljajući da se u zadruzi zaposli samo jedan član udruženih domaćinstava) svega jedan hektar poljoprivrednog zemljišta.

Pa ipak, ono što važi za Jugoslaviju u proseku ne mora da izražava mogućnosti zadruga u svakom njenom posebnom regionu.

Hrvatska, uža Srbija i Vojvodina predstavljaju tri bitno različita tipa u pogledu pozicije i uloge zemljoradničkih zadruga u agraru. U Hrvatskoj glavni nosilac kooperativnog sistema su kombinati i dobra dok zadruge obuhvataju samo oko trećinu svih kooperanata. Ali, izgleda da kooperativni sistem ovog tipa ne uspeva da izazove maksimalni interes seljaka za kooperaciju, naročito u stočarstvu. Zapostavljanje zadruga u svakom pogledu svakako je uzrok tome. Politika forsiranja najkrupnijeg zemljoposeda ima za posledicu to da svega 17 gazdinstava s posedom većim od 5000 hektara, koncentriše punih 70% ukupnog društvenog zemljišta u ovoj republici. Ali, imajući u vidu da ukupna društvena poljoprivredna površina zahvata samo 16% ukupnih poljoprivrednih površina ove republike, jasno je da zapostavljanje zadruga kao najprikladnijeg organizatora kooperativnog sistema, mora da izaziva oštre krize u razvoju agrarnih odnosa u Hrvatskoj. To se, izgleda, već odrazilo u vidu veoma intenzivnog exodusa radne snage sa sela u inostranstvo, opadanjem poljoprivredne aktivnosti u nizu regija (naročito u područjima ekstenzivnog stočarstva), itd.

Uža Srbija kao tradicionalno seljačka pokrajina, sa snažnim zadrudnim tradicijama, predstavlja suprotnu krajnost u pogledu položaja zadruga u razvoju kooperativnog sistema. Ovde su zadruge daleko nadmoćniji faktor kooperacije od kombinata i dobara. U ovom regionu koncentrisano je blizu polovine ukupnog broja svih kooperanata Jugoslavije. Zadruge su ovde i po broju i po raspoloživim sredstvima za proizvodnju uticajniiji činilac kooperacije nego kombinati i dobra. U užoj Srbiji krupni zemljoposed uopšte nije

uspeo da značajnije potisne seljački posed budući da onaj prvi koncentriše samo 7,5% ukupnih poljoprivrednih površina. Ovde je izuzetno mali broj gigantskih zemljoposeda sposobnih da utiču na razvoj vertikalne integracije u poljoprivredi. Zato mnogobrojne, sitne, trgovinsko-servisno orijentisane zemljoradničke zadruge predstavljaju osnovni činilac razvoja agrarnih odnosa. Upliv seljaštva je ovde na zadruge verovatno najveći u jugoslovenskim razmerama.

Konačno, Vojvodina pokazuje treći tip uloge zadruga u razvoju agrarnih odnosa na bazi kooperativnog sistema. Ovde je kooperativni sistem uspeo da obuhvati preko 70% ukupnog broja seljačkih gazdinstava i to pretežno zahvaljujući zemljoradničkim zadrugama. Zadruge ovde obuhvataju približno polovinu osnovnih uslova za poljoprivrednu proizvodnju. Ali, kao zemljoposedi vojvođanske zadruge daleko zaostaju iza kombinata i dobara koji su se snažno razvili i predstavljaju visoku koncentraciju poljoprivrednih površina. Od ukupnih poljoprivrednih površina u društvenoj svojini, 24 kombinata i dobra s posedom većim od 5000 hektara, u 1968. godini su koncentrisali 37 procenata. Imajući u vidu da u Vojvodini društvena svojina obuhvata 40% ukupnih poljoprivrednih površina, jasno je da upravo ovi, najveći zemljoposedi, regulišu razvoj agrarnih odnosa. No, specifičnost Vojvodine je upravo u tome što, i pored široke afirmacije krupnog zemljoposeda, zadruge nisu izgubile ulogu osnovnog faktora u razvoju kooperativnog sistema i vertikalne integracije seljačke poljoprivrede.

Ovo razmatranje pokazuje da je veoma teško doneti sud o realnosti zadržnog, integrativnog puta transformacije seljačke poljoprivrede u okolnostima samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji. Radikalni studij, utvrđivanje integrativnih mogućnosti pojedinih oblika socijalno-ekonomske organizacije seljaštva u uslovima industrijalizacije, tek stoji pred nama. Tek kada se dobiju naučni odgovori na mnoga pitanja, koja smo u ovom radu samo naznačili diskusije radi, biće moguće rešiti dilemu zemljoradničkog zadrugarstva u samoupravnom socijalizmu.

Summary:

FARMING CO-OPERATIVES AS A FACTOR IN YUGOSLAVIA'S CURRENT INDUSTRIALIZATION STAGE

In the first part of his study the author analyses current trends in the development of farming co-operatives in the conditions of a marketing economy, and refers to the limited prospects for the development of this form of association of small agricultural producers. In the view of the author the essential dilemma in the development of co-operatives is the subsummation or integration of the peasants. Due to limited profitability, the prospects for the utilization of the productive forces of the private smallholding in the form of cottage industry (*«sic system»*, known in Yugoslavia as *'co-operation'*), are comparatively limited. As a result, co-operatives, integrated with the country's agriculture, cannot subsumate all those peasants who come forward under the pressure of marketing relations.

Due to the heterogenous nature of Yugoslavia's individual regions there exist highly different concepts regarding the position and role of agricultural co-operatives. This makes it very difficult to assess the suitability of the integration course as a means for transforming Yugoslav peasant agriculture in the conditions of self-managing socialism.

The possibilities for integration offered by the various forms of the socio-economic organization of the peasants in the conditions of industrialization are still to be determined. Thus scientific replies to all these questions appear to be the primary requirement.

Резюме:

**СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ КООПЕРАЦИЯ КАК ФАКТОР СОВРЕМЕННОГО
ЭТАПА ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ В ЮГОСЛАВИИ**

В первом разделе автор рассматривает тенденции в генезисе сельскохозяйственной кооперации в обстоятельствах рыночного хозяйства и приводит ограниченные возможности подлинного развития этого вида соединения мелких товаропроизводителей в сельском хозяйстве. Основной дилеммой автора в обсуждении вопроса кооперации является субсумация или интеграция крестьян. Ввиду ограничений в рентабельности, использование производственных сил крестьянского земледелия при наличии системы домашнего промысла (sic sistem) у нас принятой под названием кооперации, относительно узко. Поэтому кооперация интегрированная в сельском хозяйстве не в состоянии охватить широкий круг заинтересованных крестьян которые появляются под давлением рыночных отношений.

Вследствие региональной гетерогенности в Югославии существуют противоположные толкования позиции и роли сельскохозяйственных коопераций вследствие чего очень трудно дать оценку о реальности интеграционного развития трансформации крестьянского земледелия в обстоятельствах самоуправляющего социализма в Югославии. Утверждение возможности интеграции отдельных видов социально-экономической организации крестьянства в условиях индустриализации еще впереди. Прежде всего, заключает автор, необходимо научно решить все эти вопросы.